

A nyelvhasználati változás egy jelensége

Bevezetés

1. A nyelv és a nyelvhasználat folyamatosan változik, hiszen a nyelvet használó társadalom sem állandó. Változik az adott nép gazdasági élete, fejlődik társadalmi, politikai rendszere, műveltsége, gondolkodásmódja. Mindezek következtében folyamatosan új munkaeszközök, munkafolyamatok, eljárások váltják fel a régieket, a társadalmi átalakulás nyomán új intézmények keletkeznek, a változó, módosuló műveltségi területek mind újabb fogalmakat hoznak létre, amelyeket nyelvileg is meg kell tudnunk nevezni (Bárczi–Benkő–Berrár 1982). A nyelvi változás legszembetűnőbb talán a szókincs tekintetében (Libárdi 2001), ám nem csupán a szavak szintjén jelentkezik, hanem a nyelvi rendszer minden alkotóelemére kiterjedhet. Ennélfogva jelenthet nyelvrendszertani és nyelvhasználati változást. A változások tüeme minden korban eltérő, hiszen azt a társadalmi, illetőleg az emberi tényezők szabják meg. Bizonyos időszakokat gyorsabb, másokat lassabb változás jellemez (Kiss–Pusztai 2005). Kérdéses, hogy melyek a szinkrón változás tendenciái és törvényszerűségei, és egyáltalán mi tekintendő változásnak. A jelenben (a szinkroniában) gyakran nem is érzékeljük a nyelvi változások jó részét, illetve ha érzékeljük is azokat, gyakorta a nyelv hanyatlásaként ítéljük meg. Rendszerint nincsen pontos információ a nyelvben bekövetkezett változások elterjedtségéről; nehéz tudományos igénnyel eldönteni, hogy a beszédprodukciós nyelvi jelenségek mennyire elfogadottak a beszédmegértésben, miként működnek a beszédészlelési folyamatokban. Mindez független attól, hogy a szakember véleménye szerint egy nyelvi forma (akár a kiejtés, a grammatika, avagy a szóhasználat területén) megfelelő-e, illeszkedik-e rendszerintanilag, hasznos-e. Azt pedig végképp az idő dönti el, hogy nyelvhasználatba vételre, avagy elfelejtésre ítéltetik majd a jövőben. A nyelvi változások a beszédprodukció és a beszédmegértés kölcsönhatásában kristályosodnak ki.

Nyelvi változás akkor következik be, amikor egy új nyelvi formát, amelyet korábban csak egy kisebb csoport használt egy beszélőközösségen belül, átvesznek a közösség más tagjai is, és azt normaként elfogadják (Coates 1992). Többféle nyelvi forma, változat is létezhet egyidejűleg; némelyek megerősödnek, mások eltűnnek. Ezeket a változatokat a hallgató a beszédfeldolgozáson (észlelésen, megértésen) keresztül értékeli, majd válogat: vagy elfogadja, vagy elutasítja a hallottakat (legyen az artikulációs sajátosság vagy egy új szó, avagy egy másféle szintaktikai szerkezet). Az elfogadott nyelvi jelenség megerősítése a beszédprodukción keresztül valósul meg. Ez azt jelenti, hogy akkor kezd elterjedni, amikor a beszélők egy csoportja, majd pedig mind több beszélő használja azt a beszéd során. Minél többek beszédében előfordul, annál jobban terjed, annál biztosabban válik a rendszer részévé. A nyelvhasználatba ily módon bekerült jelenségekről aztán rövidebb-hosszabb idő alatt eldől, hogy valóban megszilárdulnak-e, azaz a nyelvközösség tagjai egyértelműen használják a beszédprodukcióban, és megértik azokat az elhangzó közlésekben. A változás visszahat magára a nyelvre, a nyelvi rendszer azon szegmensére, amelyet érint. Ez nevezhető a nyelvi változás körfolyamatának.

A nyelvi változásban a két legfontosabb tényező Wardhaugh szerint a változások megléte és a társadalmi nyomás, illetőleg e kettő kölcsönhatása (1995). A nyelv konvencionális szabályok rendszere, egy-egy változás lényege pedig éppen abban áll, hogy átlépi a meglévő konvenciókat és

szabályokat. Ezzel magyarázható, hogy a változásokat a szinkrón, azaz kortársnak tekinthető nyelvhasználat sokszor hibásnak tartja. A ma nyelvi hibáiból lehetnek azonban a holnap szabályai (Keller 2008). A változások fokozatossága és a beszédmegértés rendkívül gyors korrekciós működései mintegy kiegészítik egymást, a változások felismerése ezért sem könnyű. Jó példa erre egy szerkezetvegyülés, amely szintaktikai változást eredményezett: a *természetesen, hogy* vagy a *valószínűleg, hogy* kezdetű közlések (Kontra 1990). A beszélők ekkor vagy egy hosszabb tagmondatot rövidítenek le, vagy a kontamináció esete következnek be. A hallgató beszédfeldolgozási mechanizmusa azonban képes az elhangzottakat értelmezni, és a mára már tért hódított, sőt elfogadott (?) szerkezetet annak szándékolt tartalmával azonosítani. Egy idő után az eredeti szerkezet(ek) módosulása fel sem tűnik, s az „új” forma lassan terjedni kezd. Ha a nyelvhasználók már nem érzik hibásnak, és egyértelműen érthető a közlési szándék, akkor ez a grammatikai szerkezet beépül a nyelvbe, annak részévé válik.

A legfeltűnőbbek a kortárs nyelvhasználók számára – nyelvtől függetlenül – a szókincs és a kiejtés változásai (Crystal 1998). Kérdéses azonban, hogy mennyi időnek kell eltelnie ahhoz, hogy egy eredetileg (szinkrón perspektívából nézve) eltérésként, változatként, esetleg hibaként megítélt jelenséget nyelvi változasként elfogadjanak. Természetesen ez nagyban függ attól, hogy a jelenség a nyelvrendszer, illetőleg a nyelvhasználat mely rétegét érinti, mi a társadalmi háttér, az esetleges kiváltó ok stb. Kimondható, hogy egy nyelv szinkrón metszete mintegy három évtizedet foglal magában, hiszen körülbelül „ennyi az az idő, amikor két, egymást követő nemzedék tagjai beszélőközösséget alkotva még általában tömegesen és rendszeresen kommunikálnak egymással” (Kiss–Pusztai 2005: 13–4). A szinkrón változások nagy része észrevétlen marad a nyelvhasználók számára; legjobban talán az új vagy új jelentésű szavak tudatosodnak a beszélőkben.

2. Benkő Loránd azt írja, hogy a nyelvi ökonómia működése nagymértékben érvényesül a nyelv életének minden szakaszában és a működő nyelvi rendszer minden részlegében (1988: 171). Ez a nézet jelenik meg kifejtve a „hipo- és hiperartikulációs modellben” (Lindbloom 1990). Ez a modell magyarázatot adhat a szinkrón változások működésére. A lényege az, hogy a beszédet olyan motoros tevékenységnek tekintik, amely gazdaságosságra törekszik. Ha nincs más motiváció, akkor a beszéd úgynevezett redukált formát ölt a hipoartikuláció eredményeként. Ez minimális ráfordítást igényel a beszélőtől. A hiperartikuláció maximálisan kielégíti a hallgató igényeit, amennyiben jól feldolgozható beszédprodukcióra törekszik. Egy kevésbé gyakori szó, avagy a biztos megkülönböztetés igénye két hasonló hangzású lexikai egység között előidézi a hiperartikulációt a hibátlan hallgatói feldolgozás érdekében. Biztonságosan csökkenthető ugyanakkor az artikulációs pontosság az ismétléseknél, avagy a nagymértékben előjelezhető kontextusok esetében. A kétféle artikuláció különbsége jól tetten érhető a normál és a gyors beszéd vagy a laboratóriumi és a spontán beszéd eltéréseiben.

A nyelvi változással foglalkozó munkákban az elemzések egyáltalán nem terjednek ki a beszédtervezési folyamatok esetleges módosulására, illetve azok feltételezett változásainak a felszínen megjelenő következményeire. A nyelvi változásokat tényként kezelik, tárgyalják a sajátosságait, és próbálnak magyarázatokat adni (pl. Benkő 1988, Wardraugh 1995). Ez utóbbi azért is igen nehéz, mivel gyakorta multikausalitással állunk szemben, és nehéz benne hierarchiát vagy valamilyen előidejűséget megállapítani. Azt gondoljuk, hogy a beszédtervezési folyamatok vizsgálata közelebb vihet részben a szinkrón nyelvi változások okainak pontosabb feltáráshoz, részben pedig a folyamatok működésének magyarázatához.

3. A jelen kutatásban a nyelvhasználat egy sajátos szegmensét, a megakadásjelenségeket tanulmányoztuk bizonyos időtávlatból, a múlt század negyvenes-ötvenes éveiből származó, spontán beszédet rögzítő Hegedüs-archívum anyaga és mai beszélőktől rögzített saját spontánbeszéd-anyagunk alapján. Az eltelt idő tehát mintegy fél évszázad, vagyis valószínűsíthető, hogy lesznek változások a kutatott területen.

Az artikulációt követő folytonosan változó (akusztikai) jelsorozat a beszéd, amelyet a hallgató észlel, megért, értelmez. A felszínen tapasztalható akusztikai fonetikai sajátosságok utalnak a rej-

tett tervezési folyamatokra; vizsgálatuk azonban nem teszi lehetővé a beszédtervezési folyamatok pontos leírását. Nem tudjuk, hogy az artikulációs programozás milyen nyelvi formákban és milyen lépésekben történik. Ha azonban egy szegmens vagy egy lexikai egység ejtésében valamilyen hiba történik, akkor annak elemzése révén lehetőség nyílik a tervezési szakaszok hipotetikus kijelölésére, valamint az adott szakaszban végrehajtott művelet(sor) azonosítására. A beszéd közben tapasztalható megakadásokat úgy határozzák meg, hogy azok a folyamatos beszédet megtörő jelenségek, amelyek az elhangzottak tartalmához nem járulnak hozzá (pl. Gósy 2004). A megakadások azért jönnek létre, mivel a beszélő egyfelől bizonytalan abban, hogy mit szándékozik mondani (diszharmónia állhat elő bármely tervezési szinten), ugyanakkor igyekszik kontrollálni is a közlése tervezési, kivitelezési és artikulációs részfolyamatait. A spontán beszédben megjelenő – összefoglaló megnevezéssel – megakadásjelenségek azért fontosak, mivel azokról a folyamatokról és működésekről nyújtanak információt, amelyek közvetlenül nem tanulmányozhatók. A nyelvhasználati változások nem csupán a szókincs vagy a kiejtés területein fordulhatnak elő, hanem a beszédprodukcióban megjelenő egyéb jelenségek tekintetében is.

Összehasonlító elemzésünk célja az volt, hogy megállapítsuk: a spontán beszédtervezés és kivitelezés folyamataiban igazolhatók-e eltérések az ötven-hatvan évvel ezelőtti és a mai beszélők között. Kutatásunk mind a bizonytalanságból adódó (pl. hezitálás, ismétlés), mind a hibatípusú megakadásjelenségek (pl. sorrendiségi hibák, téves szótalálások) vizsgálatára kiterjedt. Feltételeztük, hogy lesznek különbségek a megakadásjelenségek előfordulásában, s ez a beszédtervezési folyamatok különbözőségeit igazolhatja. A beszédtervezési folyamatok eltérései pedig nyilvánvaló mozgatói, előkészítői a nyelvhasználat különféle területein jelentkező szinkron változásnak. Ha a feltételezésünk igaznak bizonyul, akkor kimondható, hogy a spontán beszéd megakadásjelenségei a szinkron nyelvi változások egyértelmű előjelzői, „hírnökei”. A megakadásjelenségek elemzési eredményei tehát a szinkron nyelvi változások bekövetkeztének letéteményesei.

Kísérleti személyek, anyag, módszer

Hegedűs Lajos (1908–1958) fonetikus kezdeményezésére indult el a nyelvjárási hangfelvételek készítése a múlt század negyvenes éveiben. A cél az volt, hogy az ország különböző megyéiben spontán beszédet rögzítsenek, és hozzáférhetővé tegyék az utókor számára. Az első felvételt 1940-ben Drávacsehin rögzítették; 1947-ig Hegedűs Lajos és Temesi Mihály, 1947-től 1954-ig Hegedűs Lajos készítette a hangfelvételeket, majd 1954-től Végh József és Lőrincze Lajos is bekapcsolódott a munkálatokba. A felvételeken népszokások, babonák, mesék, ünnepi szokások, a kenyér- és süteménysütés módjai, a disznóölés leírása, élettörténetek, mondókák és énekek hallhatók. A hangrögzítéshez akkor többféle berendezésre volt szükség; kezdetben üveg- és alumíniumalapú decilith- és lakklemezeket használtak. A hangrögzítés úgy történt, hogy a mikrofonba mondott szövegeket közvetlenül lemezre vágták a helyszínen (ezt követően a lemez azonnal lejátszható volt). Az egyes lemezre (1. ábra) ráírták a fontosabb adatokat: a gyűjtő nevét, a felvétel helyét, idejét, az adatközlő nevét, a beszédtemát, valamint a lemez technikai adatait (Nikléczy–Horváth 2007). A hanglemezeket az évtizedek múlásával penész támadta meg, továbbá alig van a lejátszásukra alkalmas lemezjátszó, ezért sürgőssé vált az átmentésük korszerű adathordozóra. A teljes archivált anyag 122 darab CD-lemezen található, ennek alapján adatbázis készült Access adatbázis-kezelő programmal, amely lehetővé teszi a további kutatást. Ebből az anyagból választottunk ki 28 beszélőt (14 nőt és 14 férfit), akiknek a spontán beszéde képezte az elemzésünk egyik felét.

A kutatásban felhasznált spontán beszédek két kísérleti csoport beszélőinek anyagából tevődtek össze. Az egyik csoportot az archívumi beszélők alkották, a fent említett 28 fő, akiknek életkora 25 és 80 év között szórt (az átlag 52,3 év volt). A jelen kísérletben felhasznált spontánbeszéd-anyagok témái az adatközlők élete, történetek, a mindennapok eseményei voltak. Korban és nemben



1. ábra. A Hegedűs-archívum lemeze borítóval

illesztett mai beszélők alkották a másik kísérleti csoportot (fővárosi, városi és falusi lakosok), ugyan-csak 28 fő, fele nő, fele férfi. A spontán beszédük témája a munkájuk, hobbijuk, kedvenc időtöltésük volt. A mai adatközlők kiválasztásában az is szempontot jelentett, hogy személyenként hasonló időtartamban beszéljenek, mint az archívumi beszélők (1. táblázat). Törekedtünk arra is, hogy beszédtempójuk hasonló legyen az archívumi beszélőkéhez. A mérések szerint az archívumi beszélők artikulációs tempója átlagosan 11 hang/s körüli volt (vö. Menyhárt 2007), a beszédtempójuk ennél mintegy 2 hang/s-mal lassabb. A mai beszélők artikulációs tempójának átlaga 11,6 hang/s, a beszédtempójuk átlaga pedig 9,7 hang/s volt.) A két csoport beszélői között tehát valóban kismértékű volt a beszédtempóbeli különbség. A mai felvételeket csendesített szobában készítettük Sony ECM-MS907-es típusú mikrofon és Sony MZ-R900-as típusú Minidisc felvevő segítségével (minden beszélő esetében hasonló akusztikai körülmények között). Összesen 2,72 órányi archívumi és 2,68 órányi mai spontánbeszéd-anyagot készítettünk elő a további elemzésekhez (az anyag teljes ideje: 5,4 óra). A nők és a férfiak spontán beszédének tartama között lényeges különbség nem volt (1. táblázat).

1. táblázat. Az archívumi és a mai adatközlők spontán beszédének időtartama

Adatközlők	Időtartam (perc)					
	nők		férfiak		összes adatközlő	
	teljes	átlag/fő	teljes	átlag/fő	teljes	átlag/fő
Archívumi beszélők	84,51	3,62	79,16	3,39	163,67	3,50
Mai beszélők	74,80	3,20	86,16	3,69	160,98	3,44

Mindkét spontánbeszéd-anyagban – többszöri lehallgatással, lejegyzéssel és kölcsönös egyeztetéssel – azonos szempontok alapján határoztuk meg a megakadásjelenségeket (vö. Gósy 2004). Az elemzett, bizonytalanságra utaló megakadásjelenségek a következők voltak: kitöltött szünet (hezitálás), ismétlés, töltelékszó, nyújtás, továbbá idesoroltuk a szünet a szó belsejében jelenségét. Az elemzett hibajelenségek: téves szótalálás, kontamináció, módosított újraindítás, anticipáció, persze-veráció, téves kezdés, grammatikai hiba, szóváltoztatás, „nyelvem hegyén van” jelenség, egyszerű nyelvbotlás. A metatézisre az archívumi anyagban nem találtunk példát, ezért ezzel a továbbiakban

nem foglalkoztunk. A mai beszélők anyagában is mindössze háromszor fordult elő, például *el kell gyűjtenem kezdeni az anyagot* (ti. 'el kell kezdenem gyűjteni'). Csupán néhány esetben fordult elő olyan megakadásjelenség, amely többféleképpen is osztályozható volt, a kis esetszám miatt ezeket a kontextus szerinti legvalószínűbb kategóriába soroltuk. A kategorizált megakadásjelenségeket statisztikailag vizsgáltuk, összehasonlító elemzéseket végeztünk (az SPSS 8.0 verziószámú szoftver segítségével: ANOVA, *t*-teszt, *Pearson*-féle korrelációelemzés) 95%-os szignifikanciaszinten.

Eredmények

Adatainkat két szempontból elemeztük. Az archívumi és a mai gyűjtésű korpusz megakadásjelenségeit vetettük össze egymással, hogy az azonosságok, módosulások és változások sajátosságait jellemezhessük. Ezt követően a korpuszokon belül meghatároztuk az egyes típusok előfordulási arányait. Így képet kaptunk a régi és a mai beszélők aktuális nyelvhasználati jellemzőiről a beszédtervezés folyamatában.

1. Az archívumi és a mai beszélők spontán beszédében adatolt bizonytalanságra utaló jelenségekre és a hibákra a 2. táblázat mutat példákat. A megakadásjelenségek definíciója megegyezik a szakirodalomban korábban leírtakkal (vö. Gósy 2004). A töltelékszó a közlésbe tartalmilag nem illeszkedő, funkcióját tekintve a diszharmonia egyfajta feloldását segítő szó vagy szókapcsolat. A hezitálás (kitöltött szünet) rendszerint az *ő-vel* jelölt hangadással azonosítható; anyagunkban ritkán a *mm* is előfordult. A nyújtás a magán- vagy mássalhangzó perцепción egyértelmű hosszabb hangoztatása. A szünet a szóban a szó belsejében bárhol, bármely morfémahatáron, sőt morféman belül is előfordulhat. A grammatikai hiba a köznyelvi, normatív morfológiai és szintaktikai jellemzőknek nem megfelelő szerkezetet jelenti. (Az archívumi beszélőknél természetesen nem vettük hibának a köznyelvtől különböző grammatikai sajátosságot akkor, ha az az adott nyelvjárás jellemzője volt.) A kontamináció a nem szándékolt szó- vagy szerkezetvegyülés. A megakadás sajátosságát maga a megnevezés jelzi a téves kezdés, a téves szótalálás, a „nyelvem hegyén van” jelenség, a szóváltoztatás és az újraindítás eseteiben. Módosított újraindításnak tekintjük, ha az újraindított szó nem teljesen egyezik meg a félig kiejtett eredeti szóval. Az anticipáció azt jelenti, hogy a beszélő egy később kiejtendő szegmentumot vagy lexikai egységet egy korábbi időpontban kimond. Perszeve-ráció akkor következik be, ha a beszélő egy korábban már kiejtett szegmentumot vagy lexikai egységet egy későbbi időpontban hibásan újra kimond. Nyelvbotlásról akkor beszélünk, ha az adott szöveggörnyezetből a hiba semmivel nem magyarázható (nem sorrendiségi zavar, nem téves kezdés stb.), a megakadás tehát pillanatnyi artikulációs zavar eredménye.

A bizonytalansági jelenségekhez soroltuk a hezitálást (kitöltött szünet), az ismétlést, a töltelékszót, a nyújtást és a szünet-előfordulást a szó belsejében. A hibákat az első lépésben egy csoportnak vettük (a részletezést l. lejjebb). Vizsgálatunknak ebben a fázisában a megakadások darabszámaival dolgoztunk, hogy átláthatóbbak legyenek az egyes kategóriák. Ezt az tette lehetővé, hogy a két spontánbeszéd-anyag időtartama gyakorlatilag azonos volt. Az egy adatközlőre jutó átlagos számokat a 3. táblázat összegzi.

Az archív beszédanyagban összesen 446 bizonytalanságra utaló megakadásjelenséget, a mai beszélők anyagában 1346 ilyen jellegű előfordulást adatoltunk. Ma tehát közel háromszor annyi a bizonytalanságot jelző típusok száma, mint évtizedekkel ezelőtt. Mindebben a nem szándékolt, illetve a nem lélegzetvételt biztosító néma szünetek nincsenek benne. A hibák száma is megtöbbszöröződött. A leglátványosabb különbséget a hezitálás előfordulása mutatja. Az archívumi adatközlők szinte nem hezitáltak, a teljes anyagukban összesen 18-szor regisztráltunk kitöltött szünetet. A mai beszélőknél 636 hezitálást adatoltunk ugyanolyan tartamú spontán beszéd során. Ez igen jelentős nyelvhasználati különbségnek tekinthető. Szerényebbek az eltérések az ismétlések esetében; a mai beszélők közel ötször annyi ismétlést produkáltak (az archívumi anyagban 42, a maiban 207 előfordulás volt).

2. táblázat. Az elemzett megakadásjelenségek típusai példákkal*

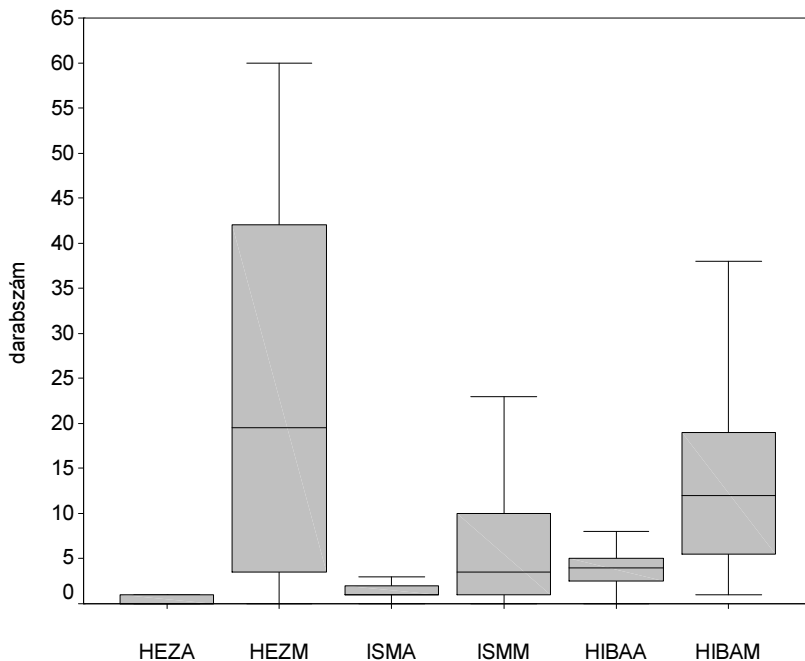
Megakadások típusai	Példák	
	archívumi korpusz	mai korpusz
töltelékszó	az egyik szomszéd aszongya , ej bátya aszongya , hát hová, hová aszongya	sok hasonló legenda van még tehát így a kunfüről
hezitálás	hogya még őö talán hát nem lesz belőle semmi	körülményeiről meg hát őö az életéről
ismétlés	jókat jókat nevettek az egyesek	a növények megérik a rokoni rokoni kapcsolatot
nyújtás	csonkaa de mikor, húshagyó kedden, csonkacsütörtökön, akkor nem fontunk	addig gondolkoztam ammíg
szünet a szóban	attól nem kell már tartani, hogya még egy árvíz megrongálná a házunkat	ilyen harc □ ci motívumokat
grammatikai hiba	azután meg később hogya van másféle húsok is	ha ezek polgári értékrendet fejez ki
kontamináció	az apraja össze van vágdalva szekerével (<i>vágva X vagdalva</i>)	nagy vaskos könyvet nem igazán tudja a kezeben forgatni (<i>könyvet forgatni X kezeben fogni</i>)
téves kezdés	háromkor felve- felöltözünk, akkor kiszállunk	a legkülönö □ legnélkülözhetetlenebb kincseit
újraindítás	a disznóölés nálunk úgy szok szokott történni	és akkor úgy kez kezdődhetett
módosított újraindítás	a vőlegény veszi a kendőt a fejken-dőt neki	mert egy gyerek gyerekek kisgyerekeknek mondjuk elég
téves szótalálás	ahol a tálalás van, vagyis a az étkezés	például a születés □ névnapra hogya
szóváltoztatás	kerék körösztil ment rajta, eltörte, elzúzta a csontot	néhány gyorsíró □ beszélgetése, tapasztalatai alapján
„nyelvem hegyén van” jelenség	a mi izénk , vőfélyünk kérte ki	a témával foglalkozó őö na hogya is videót kértem
anticipáció	a ssz másik szem az meg éresre	történel □ anyanyelvi nevelés kapcsán magyarórákon történelmi tárgyú; a ff □ kultúrafüggő
perszeveráció	a szokástól elkérően [eltérően]	a szlovákok egymász között is
nyelvbtlás	ezzel nem akartam bánti □ bántani	jelentenek a primor primőr zöldségek

* A táblázatban a □ jel arra utal, hogy az adatközlő szünetet tartott.

3. táblázat. A megakadásjelenségek átlagai a két korpuszban

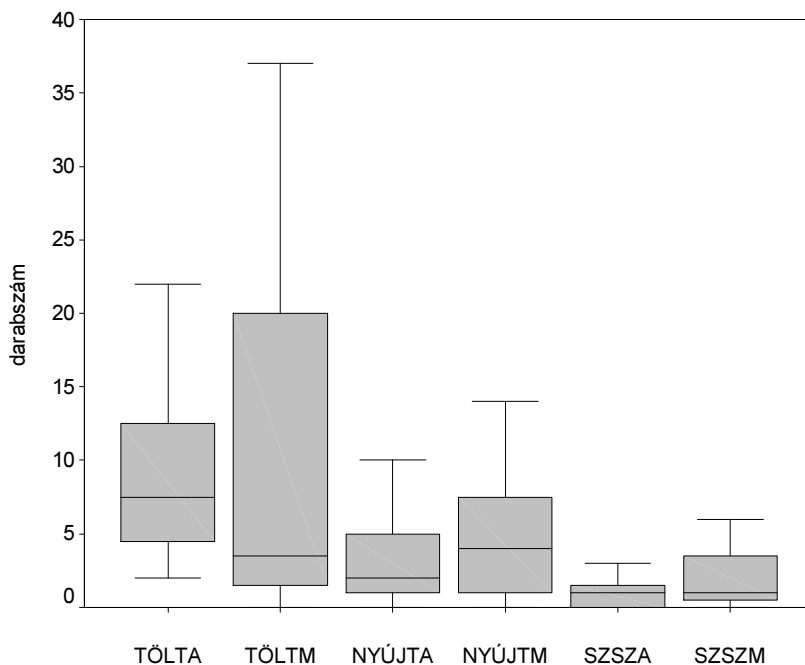
Megakadás típusa	Megjelenés átlaga (darabszám)	
	archívumi beszélők	mai beszélők
hezitálás	0,64	22,67
ismétlés	1,5	7,39
töltelék szó	10,57	9,53
nyújtás	3,0	5,0
szünet a szóban	1,03	2,39
hiba	4,53	13,46

Megnéztük, hogy az archívumi és a mai beszélők spontán beszédében van-e különbség a bizonytalanságra utaló és a hibatípusú megakadások között, illetve hogy mely kategóriákban igazolható statisztikailag is az eltérés. A statisztikai elemzések (kéttényezős ANOVA alkalmazásával) azt igazolták, hogy három esetben matematikailag igazolható a különbség az archívumi beszélők és a mai adatközlők között. Ilyen az eltérés a két korpusz között a hezitálásokban ($F(1, 55) = 34,873$, $p < 0,000$), az ismétlésekben ($F(1, 55) = 13,396$, $p < 0,001$) és a hibajelenségekben ($F(1, 55) = 20,869$, $p < 0,000$). A 2. ábra ezeknek a megakadásoknak az átlagait (mediánt) és a szórástartományokat mutatja.



2. ábra. A szignifikáns különbséget mutató megakadásjelenségek szemléltetése (medián és a szórástartomány, A = archívumi anyag, M = mai anyag, HEZ = hezitálás, ISM = ismétlés, HIBA = hibajelenség)

Három esetben nem tapasztaltunk nagymértékű különbséget a két korpuszban (a statisztikai elemzések szerint a különbség ezekben az esetekben nem volt szignifikáns): a töltelékszavak használatában, a nyújtásokban és a szó belsejében megjelenő szüneteket tekintve (vö. 3. ábra). Közülük legnagyobb számban a töltelékszavak jelennek meg mindkét csoport beszélőinél, valamivel több az adat az archívumi beszélők korpuszában (összesen 296), kevesebb a mai beszélőknél (összesen 273 adat). A nyújtás és a szó belsejében megjelenő szünet előfordulásainak átlaga 5, illetve az alatti. Az archívumi anyagban 84 nyújtást és 29 szó belsejében tartott szünetet találtunk, a mai beszélőknél 140 nyújtás fordul elő, és 67 esetben találtunk szünetet a szóban.



3. ábra. Szignifikáns különbséget nem mutató megakadásjelenségek szemléltetése (medián és a szórásstartomány, A = archívumi anyag, M = mai anyag, TÖLT = töltelékszó, NYÚJT = nyújtás, SZSZ = szó belseji szünet)

Annak ellenére, hogy matematikailag nem volt igazolható eltérés a 3. ábrában bemutatott megakadásjelenségekben, mégis jellemző, hogy minden típusban a mai beszélőknél valamivel nagyobb az előfordulások száma. A jelen adatközlőinek spontán beszéde tehát egyértelműen szaggatottabb. Meghatároztuk a percnkénti megakadásokat. Az archívumi korpuszban a beszélők 0,74 hibát és 2,72 bizonytalansági megakadást produkáltak percnként, ez összesen 3,46 megakadás/perc. A mai beszélőknél ugyancsak percnként 2,53 hibát és 8,17 bizonytalansági megakadást adatoltunk, összesen tehát 10,7 megakadásjelenséget percnként. Ez az utóbbi adat nagyon hasonló a néhány évvel ezelőtti kutatási eredményekhez (Gósy 2003). Abban a kutatásban 22 és 45 év közötti egyetemi hallgatók és tanárok spontán beszédének megakadásjelenségeit elemezték; az adatok 7,94 bizonytalanságra utaló és 3,87 hibatípusú megakadást igazoltak percnként.

2. Az archívumi beszélők a 2,7 órányi spontán beszéd során összesen 130 hibát ejtettek, míg a mai beszélők közel ugyanannyi idő alatt 390 hiba típusú megakadást produkáltak. A mai korpuszban adatolt hibák száma mintegy háromszorosa annak, amit a negyvenes, ötvenes évek beszélőinél

tapasztaltunk. Az egyes típusok darabszámát, az átlagot és az átlagos eltérést a 4. táblázat mutatja. Korábban említettük, hogy az archívumi anyagban metatézis egyáltalán nem fordult elő, a mai adatközlőknél is csupán 3 esetet regisztráltunk (ezekkel azonban a kicsi elemszám és az összevetés „hiánya” miatt a továbbiakban nem foglalkozunk). A statisztikai elemzések hat hibatípusnál igazoltak szignifikáns különbséget a két korpusz adatai között: az újraindításban, a módosított újraindítás jelenségében, az anticipációban, a grammatikai hibák tekintetében, valamint a változtatásban és a nyelvbotlásban.*

4. táblázat. Az archívumi és a mai beszélők hibajelenségei típusonként

Típus	Előfordulás					
	archívumi beszélők			mai beszélők		
	db	átlag	átlagos eltérés	db	átlag	átlagos** eltérés
téves szótalálás	8	0,28	0,59	14	0,50	0,74
kontamináció	1	0,03	0,26	5	0,17	0,17
újraindítás	34	1,25	1,23	79	2,82	2,94
módosított újraindítás	9	0,32	0,47	28	0,96	1,29
anticipáció	5	0,17	0,47	35	1,25	1,87
perszeveráció	1	0,03	0,26	14	0,53	1,34
nyelvbotlás	3	0,11	0,31	22	0,75	1,23
téves kezdés	45	1,60	1,59	56	2,00	2,63
grammatikai hiba	12	0,43	0,79	111	3,96	4,65
„nyelvem hegyén van” jelenség	6	0,17	0,39	6	0,21	0,56
változtatás	6	0,17	0,39	20	1,14	1,95

A darabszámok igen kicsi különbséget mutatnak a kontaminációk esetében (az archívumi anyagban mindössze egyetlenegyszer fordult elő), valamint azonos számú az előfordulás a „nyelvem hegyén van” jelenség típusában. Eltérés látható a téves kezdések és a téves szóaktíválások számában. A felsorolt hibajelenségek egyike sem különbözik azonban statisztikailag a két korpuszban. Megállapítható, hogy a számuk növekedett a mai beszélőknél, de a növekedés mértéke gyakorlatilag véletlenszerűnek tekinthető. Szembetűnően nagy a különbség ugyanakkor a grammatikai hibák kategóriájában: az archívumi anyagban 12-t, a mai anyagban 111-et adatlottunk. Hétszerezére növekedett mára a nyelvbotlások és az anticipációk száma, háromszorosára a módosított újraindítások és a változtatások előfordulása, valamint mintegy kétszerezére a téves szótalálások és az újraindítások száma. A perszeverációs hiba a régi beszélők anyagában csupán egyszer volt hallható, míg a mai beszélőktől 14 alkalommal. A statisztikai adatok azt szemléltetik, hogy az egyéni különbségek a mai beszélőknél sokkal nagyobbak, mint a régi beszélők között voltak. Ez nyilvánvalóan több, különböző okra is visszavezethető (pl. életvitel, adottságok, rutin, szorongás mértéke).

3. A vizsgálat következő szakaszában a megakadásjelenségek korpuszon belüli arányait határoztuk meg (ekkor az adott korpuszban fellelt összes bizonytalanságra utaló megakadásjelenség

* A kéttényezős *t*-próba eredményei szignifikáns különbséget igazoltak az újraindítás ($t(27) = -2,508$, $p < 0,018$), a módosított újraindítás ($t(27) = -2,540$, $p < 0,017$), az anticipáció ($t(27) = -2,919$, $p < 0,007$), a nyelvbotlás ($t(27) = -3,012$, $p < 0,006$), a grammatikai hiba ($t(27) = -4,040$, $p < 0,000$) és a változtatás eseteiben ($t(27) = -2,564$, $p < 0,016$).

** Az átlagos eltérés arra utal, hogy mekkora az adatok szórása, és ily módon jellemzi az egyéni különbségeket.

előfordulását tekintettük 100%-nak). Ez az elemzés azt mutatta meg, hogy az adott korpuszban mi volt az egyes megakadásjelenségek egymáshoz képesti előfordulása, azaz milyen összefüggések mutathatók ki a beszédtervezés egyes szintjei között. Az 5. táblázat ezeket az arányokat mutatja.

5. táblázat. A bizonytalansági megakadások arányai a két korpuszban

Megakadásjelenségek típusai	Az előfordulás arányai (%)	
	archívumi beszélőknél	mai beszélőknél
hezitálás	4,03	47,2
ismétlés	9,4	15,4
töltelékszó	61,2	22,0
nyújtás	18,8	10,4
szünet a szó belsejében	6,5	5,0

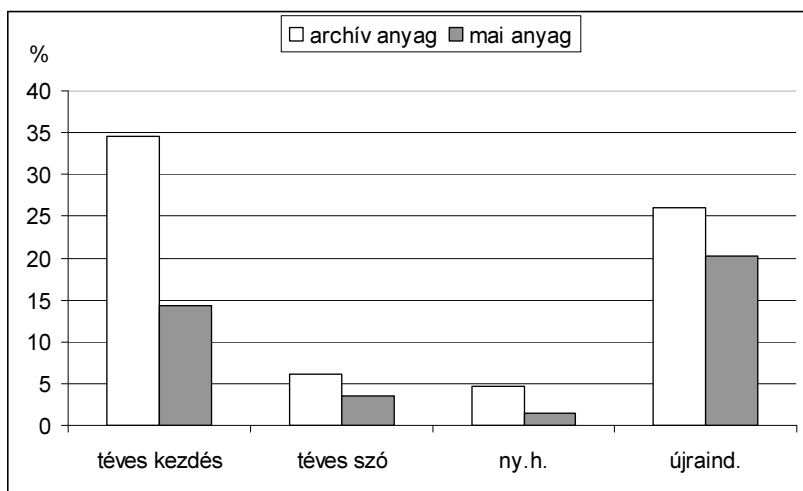
Az archívumi anyagban – az előző elemzésekből kikövetkeztethetően – a kitöltött szünetek aránya a legkisebb, és a töltelékszavaké a legnagyobb. Ez arra utal, hogy a régi beszélők a beszédtervezés különféle diszharmoniait (pl. grammatikai megformálás) a legnagyobb mértékben töltelékszavak beiktatásával igyekeztek feloldani. Példák a töltelékszavakra: *lekötözűk ilyen disznóbéllal vagy celofánnal; szóval veszélyes, mert gázos a bánya; há [hát] most még mit mondjak; tud hozni izéé szőlőt eleget; mer már az idő ugye jól eljárogatott; ejj aszongya, hát olyan kegyetlen az a te apád aszongya*. A korpusz leggyakoribb töltelékszava az *aszongya* ('azt mondja') volt, az *izé* szót csupán tizenhárom esetben (hétszer toldalékolva) adatoltuk. A kitöltött szünet szinte elhanyagolható náluk. Viszonylag nagyarányú ugyanakkor a nyújtás előfordulása is, mindezeknél pedig jóval kisebb az ismétlés és a szó belsejében megjelenő szünettartás (a két utóbbi 10% alatti).

A mai beszélőknél mintegy funkcióváltást látunk; a töltelékszók használata erősen lecsökken (az archívumi arányokhoz képest), és jelentősen megnövekszik a hezitálások részesedése. Példák a töltelékszavakra: *tehát most ilyen tanárképző szakot; most a kisgyerekek miatt tehát ott van állásom; de én mondjuk én emlékszem rá; hát igazából műkörmösnek tanul; karácsonykor mikor így ügymond kötelező ajándékot venni; mert ugye általában úgy van vele az ember; és a tömegközlekedésről így mi a véleményed; új lakásba hát az első közös lakásba; ott töltötte tehát szóval jó nagy részét; nagyon sokszor termeli a rossz ízlést tehát őö mit tudom én a hagyományos falvagnak; hogy jó mit tudom én ezt a tételezzük fel hogy; de szerintem ez is ilyen fémjelzi a helyzetet; na most ez egy nagyon izgalmas kérdés; de izé elmegyek legalább; gondolkodtam hogyha ilyen fel tudok jönni reggeli vonattal*. Az *izé* előfordulása kissé gyakoribb, mint az archívumi korpuszban, 18-szor adatoltuk (9-szer toldalékolt formában). A diszharmonia feloldása tehát napjainkban – a tapasztalatainkkal sajnos megegyezően – elsősorban a kitöltött szünet alkalmazásával valósul meg. Valamivel nagyobb arányban jelentkeznek a mai beszélőknél (a régiekhez képest) az ismétlések és a nyújtások is (10–15%). Az előzőeknél jelentéktelenebbnek tekinthető a szó belsejében tartott szünet aránya. A régi és a mai beszélők töltelékszavai között jellegzetes különbséget látunk. A múlt század negyvenes-ötvenes éveiben jóval kevesebb lexikai egység töltötte be ezt a funkciót (megállapítottuk, hogy a leggyakoribb az *aszongya* volt). A mai beszélők többféle szót használnak időnyerés céljából; nagyon sokszor fordul elő a *tehát, hát, szóval, ilyen, így*. Ez utóbbi kettő különösen feltűnő a fiatalabbak spontán beszédében.

Elemeztük az esetleges különbségeket a női és a férfi adatközlők között. A nemek szerint csupán egyetlen esetben, a mai beszélőknél az ismétlésben mutatkozott különbség (az egytényezős ANOVA szerint: $F(1, 27) = 4,779, p < 0,038$). A 28 mai adatközlő közül a 14 nő átlagosan 4,14 ismétlést, míg a 14 férfi átlagosan 10,64-et produkált.

Összegzően tehát megállapíthatjuk, hogy stratégiaváltás igazolható a spontán beszéd diszharmóniáinak feloldásában néhány évtized különbséggel. Korábban elsősorban a töltelékszavak használata és a nyújtások jelentették a verbális megoldást (80%-ban), ma a hezitálások, a töltelékszavak és az ismétlések ennek a stratégiának a tényezői (84,6%-ban). Kimondható, hogy ez nyelvhasználati változást mutat.

4. A bizonytalanságra utaló megakadásokhoz hasonlóan elemeztük a hibajelenségek arányait a két korpuszon belül. A változtatások aránya nagyon hasonló mindkét csoport beszélőinél, az előfordulás 5% körüli (4,6% a régi és 5,1% a mai beszélőknél). Ugyanez mondható a módosított újraindításokra, előfordulásuk 6,9% a régi és 7,2% a mai beszélőknél. A többi hibatípus esetében azonban jelentősek az eltérések. A 6. ábra azokat a kategóriákat mutatja, ahol az archívumi beszélők hibatípusainak aránya nagyobb, a 7. ábra pedig azokat, ahol a mai beszélők hibatípusai voltak nagyobb mértékben adatalhatók.

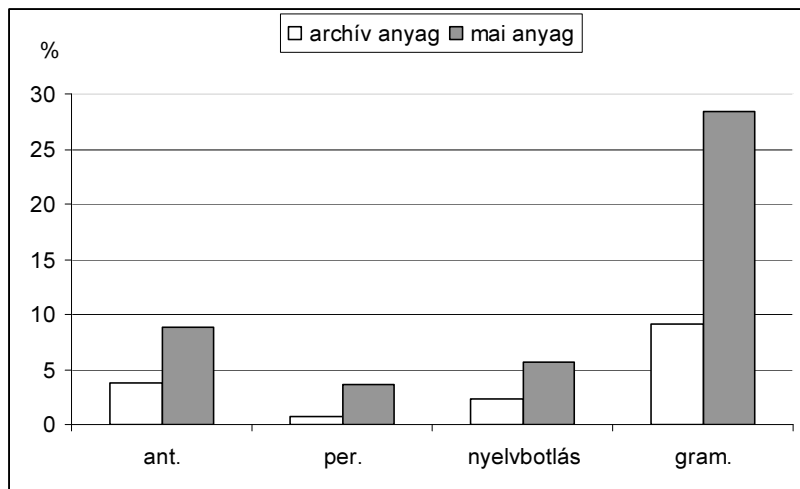


6. ábra. Hibatípusú megakadásjelenségek: nagyobb arányban az archívumi korpuszban (ny. h. = nyelvem hegyén van jelenség, újraind. = újraindítás)

A grafikon oszlopai azt szemléltetik, hogy négy hibatípus esetében a régi beszélőknél volt nagyobb arányú az előfordulás, négy hibatípus esetében pedig a mai beszélőknél. Nagyobb arányban fordult elő régen a téves szótalálás, a téves kezdés, az újraindítás és a „nyelvem hegyén van” jelenség, azaz a mentális lexikon aktiválási nehézsége. A lexikális hozzáférési folyamat többször eredményezett téves találatot a régi beszélőknél, mint a maiaknál. Az önmonitorozás eredményeképpen a téves kezdéseket javították. Az újraindítás is a lexikális egységek valamiféle hibaiüzenetére utal, az aktiválás során megjelenő hibaiüzenet megkérdőjelezi, hogy az előhívott szó valóban azonos-e a szándékolttal.

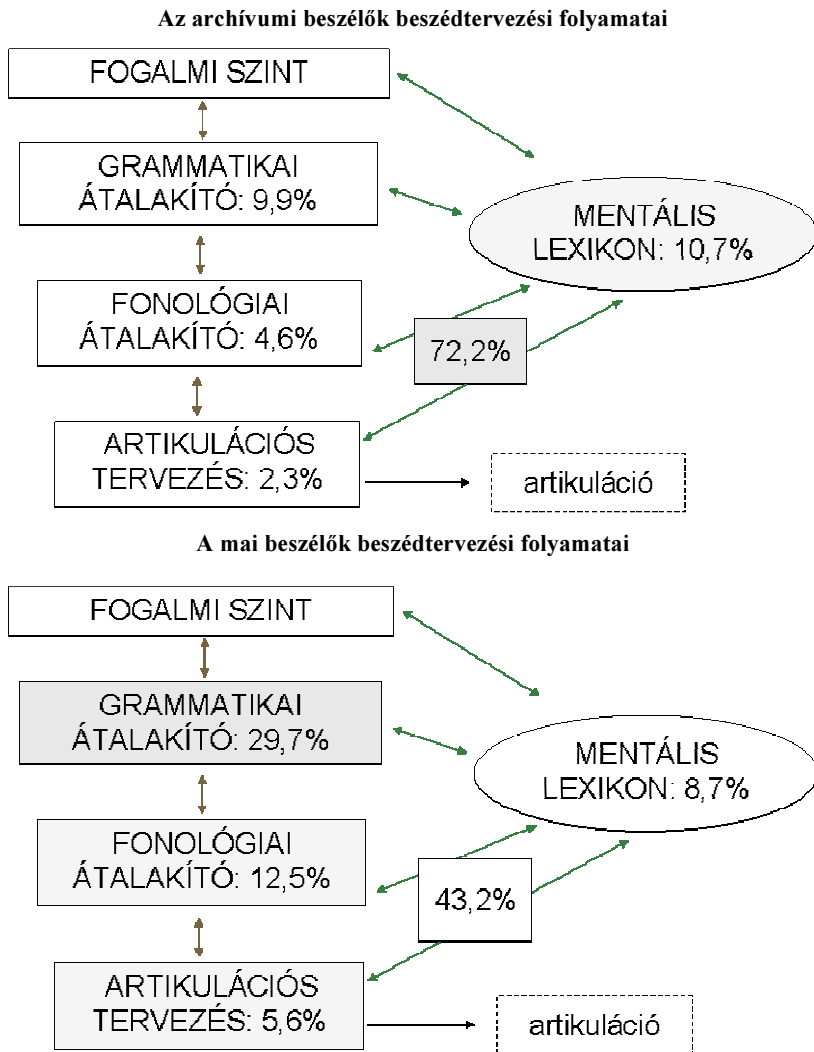
A mai spontánbeszéd-anyagokban a grammatikai hibák, az anticipációs és perszeverációs jelenségek, tehát a sorrendiségi hibák (idetartozna az említett, de nem elemzett metatézis is), valamint a nyelvbotlások tapasztalhatók nagyobb mértékben. A grammatikai hibák előfordulása az archívumi beszélőknél a korpuszon belül 10% alatti; a mai beszélőknél mintegy háromszor annyi, közel 30%. Megállapítható tehát, hogy a beszédtervezés átalakító folyamatai kevésbé pontosan és kevésbé hatásosan működnek manapság az évtizedekkel ezelőtti stratégiákhoz képest. A mai beszélők 43,2%-ban mutatnak diszharmóniát a lexikális előhívás folyamataiban, és közel 30%-ban produkálnak gramma-

tikai hibát. Az archívumi beszélőknél ez az arány jellegetesen megfordul, ők több mint 70%-ban küzdenek a lexikális előhívás nehézségeivel, de a grammatikai hibák aránya nem éri el náluk a 10%-ot. Az anticipációs hibák aránya a mai beszélőknél csaknem két és félszerese az archívumi korpusznak. Ez arra utal, hogy a jelen adatközlői jobban előre terveznek a spontán beszédben, mint a régebbi korok beszélői. Ezért jelenhet meg egy későbbben szükséges szegmens vagy lexikai egység a beszéd-folyam egy korábbi szakaszában. Például: *kés így az ismeretek készségi szintűvé; gyakorló in* □ *kiterjedő* □ *dő interjúkérdés; alkoholfogy az alkoholt nem fogyasztókról; ss* □ *keveset de sokszor; amilyen örömeik előtt is mm illetve után vannak önök is.*



7. ábra. Hibatípusú megakadásjelenségek: nagyobb arányban a mai korpuszban (ant. = anticipáció, per. = perszeveráció, gram. = grammatikai hiba)

Az egyes hibatípusok megjelenése a beszédtervezés meghatározott folyamataiban és az arányaik azt igazolják, hogy mindkét beszélőcsoportnál természetesen megvannak az univerzális diszharmoniajelenségek, de „időspecifikusan” ezek más-más arányokat mutatnak. Az előfordulási hasonlóságok a régi és a mai beszélőknél az azonosan (vagy igen hasonlóan) működő folyamatokra utalnak; a két korpusz esetében ilyen a szóváltoztatás, a kontamináció és a módosított újraindítás. Az eltérések – bármilyen irányúak legyenek is, azaz bármelyik korpuszban tapasztalhatók is a nagyobb előfordulási arányok – a nyelvhasználat különbözőségét erősítik meg. A 8. ábra a főbb eltéréseket százaléktértekkel szemlélteti a beszédtervezési folyamatban. Egyik anyagban sem fordult elő megakadás a fogalmi szinttel kapcsolatban (ilyen lehetett volna például a freudi elszólás). A morfológiai és a szintaktikai hibák, valamint a kontaminációk a grammatikai átalakítás során lépnek föl. A sorrendiségi megakadások (anticipáció, perszeveráció, metatézis) a fonológiai átalakítás szintjéhez köthetők. Az egyszerű nyelvbotlások a hibás artikulációs tervezés, illetve kivitelezés következményei. A mentális lexikon aktiválásával, valamint a lexikális hozzáférés nehézségeivel kapcsolatosak az újraindítások és a módosított újraindítások, a téves kezdések és a téves szóátalálások, a szóváltoztatás, továbbá a „nyelvem hegyén van” jelenség esetei. A fogalmi szint és a grammatikai átalakító, valamint az egyes szintek közötti diszharmonia feloldását szolgálják a hezitálások, a töltelékiszavak, az ismétlések, a nyújtások és a szó belsejében megjelenő szünetek.



8. ábra. A hibatípusok arányainak jellegzetes eltérései az archívumi és a mai beszélőknél a beszédtervezési folyamatban szemléltetve

Az ábra a beszédprodukciónak mechanizmus modelljébe (Levelt 1989) helyezi bele a jelen kutatás adatait. Egyik korpuszban sem fordult elő a fogalmi szinthez köthető megakadásjelenség. Jól látszik azonban, hogy a mentális lexikon aktiválása, illetőleg a lexikális előhívás folyamatai sérülékenyebbek voltak az archívumi beszélőknél. Legfőképpen a grammatikai megformálás, továbbá a fonológiai átalakítás és az artikulációs tervezés tökéletlenebb a mai beszélőknél (a két utóbbiban nincsenek különbség, mint a grammatikai hibák esetében). Okkal feltételezzük, hogy ezek a tények a beszédtervezés változását igazolják a régi és a mai beszélők között.

Elemeztük az egyes megakadásjelenség-típusokat az egymás közötti összefüggéseik tekintetében. Az archívumi beszélőknél közepesen erős korrelációt kaptunk (99%-os szinten) a hezitálás és a hiba ($r = 0,573$), az ismétlés és a töltelékszó ($r = 0,501$), valamint a töltelékszó és a nyújtás ($r = 0,527$) között. Más esetekben összefüggés nem volt kimutatható. A korrelációs adatok azt jelzik, hogy a kitöltött szünet és a hibajelenség, valamint a töltelékszó és az ismétlés, illetve a nyújtás jelenségei együtt járnak, feltételezik egymást. Ha az egyik jelenség előfordul, akkor nagy valószínűséggel a másik is tapasztalható lesz. Más megfogalmazásban azt mondhatjuk, hogy a sok töltelékszót használó beszélőnél ismétlések és nyújtások nagyobb mértékben valószínűsíthetők, mint más megakadások; hasonló az összefüggés a hezitálás és a hibajelenségek között. A mai beszélőknél erős korrelációt láttunk (szintén 99%-os szinten) az ismétlés és a töltelékszó ($r = 0,880$), az ismétlés és a hiba ($r = 0,695$) között, valamint a hiba és a töltelékszó között ($r = 0,837$). A felsoroltak tehát nagy valószínűséggel együttjárást mutatnak. Ismét más megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy ha egy beszélőnél gyakran tapasztalunk ismétléseket, akkor várható a töltelékszók és a hibák megjelenése is, sőt utóbbi kettő is feltételezi egymást. A mai beszélők korpuszának adatai szerint az egyes megakadásjelenségek együttjárásának statisztikai valószínűsége nagyobb, mint az archívumi beszélők esetében.

Felmerült a kérdés, hogy vajon a beszéddélő, azaz a spontán beszéd tartama mutat-e összefüggést a megakadások előfordulásával. Az archívumi beszélők esetében ilyen összefüggést nem sikerült kimutatni, a mai adatközlőknél csupán a hibajelenségekkel igazolódott közepesen erős korreláció ($r = 0,597$, 99%-os szinten). A mai beszélők tehát nagy valószínűséggel minél hosszabban beszélnek, annál több hibatípusú megakadást produkálnak.

Az egyes beszélőknél különféle mértékben jelentkeztek egymáshoz képest a bizonytalanságra utaló, illetve a hibatípusú megakadásjelenségek mindkét korpuszban. A beszélők döntő többségénél kevesebb volt a hibatípusú megakadások száma; a régi adatközlők közül mindössze hárman és egy a maiak közül produkált több hibát mint bizonytalanságra utaló megakadásjelenséget. Vannak adatközlők, akiknél nem tapasztalható nagy különbség a kétféle megakadásjelenség előfordulása között. A régi beszélők között a legkevesebb megakadást egy férfinél tapasztaltuk, mindössze hármat, a legtöbbet egy női adatközlőnél, összesen 53-at. Az archív anyagban a legnagyobb különbség a kétféle típusú megakadás között 43, a legkisebb pedig 1 volt. A mai korpuszban a legkevesebb megakadást produkáló beszélő ugyancsak férfi volt, a megakadásainak száma öt, míg a legtöbbet egy női adatközlő ejtett, összesen 133-at. A legkisebb különbség a kétféle megakadásjelenség-típus között három, a legnagyobb pedig 95 volt ebben a csoportban.

Következtetések

Kutatásunkban mintegy hat évtized elteltével hasonlítottuk össze a spontán beszéd megakadásjelenségeit. Azt feltételeztük, hogy ezen a módon képet kapunk a rejtett beszédtervezési folyamatokról, valamint az esetleges szinkron változásokról. Lindblom hipo- és hiperartikulációs modelljének keretében kísérrelünk meg magyarázatot adni a kapott tényekre. Az eredmények azt mutatják, hogy a megakadásjelenségek a mai beszélők spontán beszédét jóval nagyobb mértékben tarkítják, mint a régi beszélőkét. Vannak közöttük olyan típusok, amelyek hasonlóképpen jelentkeznek a régi és a mai beszélőknél, ezek a töltelékszavak, a nyújtások és a szó belseji szünetek. Mindhárom típus arra utal, hogy a gondolat nyelvi megformálása valamelyik szinten, illetve az egyes szintek közötti transzformáció nehézséget okoz a beszélőnek, s ennek a felszínen eltérő módon tapasztalható a következménye. Szignifikáns különbséget kaptunk a hezitálásokról, az ismétlésekről és a hibatípusú megakadásjelenségek esetében, mindhárom a mai beszélőknél fordult elő lényegesen nagyobb arányban. Szembetűnő a kitöltött szünetek igen nagy mértékű elterjedtsége a mai korpuszban az archívumi beszélők spontánbeszéd-anyagához képest.

A hibajelenségek száma azonos beszédidőtartamban a háromszorosára növekedett. A hibatípusú megakadások részletes elemzése azt igazolta, hogy vannak hasonló arányban előforduló típusok (téves kezdés, perszeveráció, szótalálási nehézség), valamint olyanok, amelyek matematikailag igazolhatóan különböznek a két korpuszban (újraindítás, anticipáció, grammatikai hiba, változtatás, nyelvbtlások). Ez utóbbiak már önmagukban is arra utalnak, hogy a beszédtervezés folyamatában a mai beszélők több problémával szembesülnek, s azokat többféle stratégiával igyekeznek feloldani. Az egyes korpuszon belüli hibaarányok további jellegzetes különbségeket igazoltak. Az archívumi anyagban nagyobb mértékben fordultak elő azok a hibajelenségek, amelyek a mentális lexikon aktiválásával hozhatók kapcsolatba: téves kezdések, téves szótalálások, lexikális előhívási nehézségek. Ezzel kapcsolatos az újraindítások nagyobb száma is a régi beszélőknél, amelyek a mentális lexikon aktiválásának felszíni újraellenőrzését mutatják. A régi adatközlőknél nagyobb a nyújtások aránya is. A nyújtások 45,9%-a az archívumi korpuszban a tartalmas szavakat érinti (pl. **naagyon**, **esső**, **rokkonság**, **csonkaa**, **eelvittek**, **jjó**, **voolt**, **búcsúú**, **mááma**, **minnálunk**), 54,1%-ban jelennek meg kötőszókon, névelőkön. A mai beszélőknél mások az arányok. Az összes nyújtás 33,7%-a jelenik meg tartalmas szavakon (pl. **mmondjuk**, **biiztosítás**, **fizikaa**, **oldalááról**, **nnéz**) és 66,3%-uk névelőkön, kötőszókon. A névelők megnyújtása közel 70%-ban fordul elő a nem tartalmas szavakon belül a mai beszélőknél, de csak 45,3%-ban az archívumi beszédanyagban. A mai beszélőknél tehát kisebb mértékben jelennek meg a hibaüzenetek – a nyújtás felszíni formájában – a tartalmas szavak esetében. Ez ismét azt támasztja alá, hogy a régi beszélőknél gyakoribb volt a mentális lexikon aktiválásának nehézsége. Az a tény, hogy a névelőkön megjelenő nyújtások kisebb mértékűek, megint a bizonytalanabb lexikális hozzáférés mutatója a régi beszélőknél. Ha az összes nyújtást tekintjük, továbbá a kötőszókat is a tartalmas szavakhoz soroljuk, akkor azt látjuk, hogy az archívumi anyagban ez a megakadásjelenség a szavak 75,6%-át, míg a mai beszélők spontán beszédében a szavaknak csak 54,3%-át érinti (a többi mindkét esetben a névelőkön hallható).

A mai beszélőknél a grammatikai hibák relatíve nagy száma, az anticipációk gyakori előfordulása, valamint a hezitálás erőteljes növekedése azt igazolja, hogy nehézséget jelent számukra a gondolat adekvát nyelvi formába alakítása. Míg tehát a régi beszélők beszédtervezési folyamataiban nagyobb nehézséget okozott a lexikális folyamatok működtetése, addig a mai beszélőknek a megfelelő nyelvi forma, azaz a grammatikai és a fonológiai struktúra megtalálása, illetve a gondolati sebesség nyelvi átalakításának ellenőrzése okozza a legtöbb problémát. Felmerül a kérdés, hogy mi okozza ezeket a különbségeket, amelyek a két korpuszban tapasztalhatók. A nyilvánvaló válasz lehetne a beszédtempó gyorsulása, amely szakirodalmi adatokkal alátámasztott tény, és amely számos nyelvtörténeti változás egyik feltételezett kiváltó oka. A jelen kutatásban elemzett két korpuszban azonban ügyeltünk arra, hogy a beszélők beszédtempója között ne legyen jelentős eltérés, tehát ez ebben az esetben nem lehet tényező. Magyarázatra szorul az, hogy miért mutatkozik több megakadásjelenség a lexikális hozzáférés folyamataiban a régi beszélőknél, hiszen valószínűsíthető, hogy a verbális kommunikáció gyakoribb volt évtizedekkel ezelőtt. Lehetséges magyarázatként azt gondoljuk, hogy a rádió és főként a televízió hatása – jelen esetben az a tény, hogy a mai kor adatközlői a médiumok révén jóval több, bár gyakran passzív beszédhelyzetben vannak – felerősíti a lexikális egységek aktivációs szintjét (vö. McClelland–Rumelhart 1986, magyarul: Gósy 2005). (Hozzájárulhat ehhez az olvasási szokások megváltozása is.) Mindez pedig azzal jár, hogy a hozzáférés könnyebb lesz a mentális lexikonhoz.

A hipo- és hiperartikulációs modell keretében mindezek a különbözőségeket úgy magyarázhatók, hogy a beszélők napjainkban fokozottan törekszenek a produkciós gazdaságosságra (a hihetetlenül nagy információmennyiség és információáramlás miatt), és ennek következtében – tudat alatt – bizonyos „engedményeket” tesznek oly módon, hogy ezek a produkciós engedmények a mindenkori hallgató beszédfeldolgozását ne nagyon korlátozzák vagy nehezítsék. Labov véleménye is az, hogy a hangváltozás első nyolc stádiuma a tudattalan szférájában keletkezik (1972). Kevésbé figyelnek a grammatikai megformálásra, avagy a pontos kiejtésre, mivel a grammatikai hibákat

vagy a nyelvbotlásokat a hallgató saját nyelvi kompetenciája következtében szinte észrevétlen korigálja a beszédpercepció folyamat során. A mai beszélő tehát kevesebb időt és energiát fordít ezeknek az átalakítási folyamatoknak a minőségére és az önellenőrzésre. Jobban ügyel ugyanakkor a mentális lexikon aktiválására, mert a téves szótalálás megértési nehézséget idézhet elő.

A nyelvi változások sokféle külső és belső indítékát szokás felsorolni (vö. pl. Wardhaugh 1995), megengedve azt is, hogy némely változás egyértelmű okát nem ismerjük. A megakadásjelenségek változásában talán az ember gondolkodásmódjának, valamint a beszélők közlési igényeinek módosulása is tetten érhető (Benkő 1988). A felgyorsult élet, a gyors információközlés igénye, valamint a megváltozott kommunikációs helyzetek tehetősek felelőssé és szolgálhatnak magyarázatul az ok(ok)ra nézve. A mai kor beszélője igyekszik nagyon sok mindent a lehető legrövidebb idő alatt elmondani, s ez már önmagában diszharmoniót predesztinál a gondolati szint, a válogatás és a nyelvi átalakítás között. Úgy gondoljuk, hogy ez a fajta „gyorsulás” elsősorban a beszédtervezési folyamatokat érinti, ezért a következményei jól tükröződnek a megakadásjelenségekben. A megakadásjelenségek pedig további nyelvi változások bölcsői lehetnek.

SZAKIRODALOM

- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1982. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bencédy József 2001. A nyelvi, nyelvhasználati változások belső hatóerőiről. *Nyr.* 125: 137–45.
- Coates, Jennifer. 1992. *Women, Men and Language*. Longman, London.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 1998. A hangtörténeti változások feltételezett okairól. *MNy.* 94: 276–83.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Nyr.* 127: 257–77.
- Gósy Mária 2004. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. *Beszédkutatás 2004*, 6–19.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc 2005. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Keller, Rudi 2008. *Sprachwandel*. <http://www.phil-fak.uni-duesseldorf.de/rudi.keller/> (Letöltés ideje: 2008. március 12.)
- Kontra Miklós 1990. Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás? In: Balogh Lajos–Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 76–83.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Libárdi Péter 2001. A nyelvi változás tükröződése az egyén mentális lexikonában. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 1: 39–9.
- Lindblom, Björn 1990. Explaining phonetic variation: A sketch of the H & H theory. In: Hardcastle, William J.–Marchal, Alain (eds.): *Speech Production and Speech Modelling*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 403–39.
- McClelland, James L.–Rumelhart, David. E. (eds.) 1986. *Parallel Distributed Processing: Explorations in the Microstructure of Cognition*. A Bradford Book, Cambridge, Massachusetts.
- Menyhárt Krisztina 2007. Rituális szövegek szupraszegmentális jellemzői. *Beszédkutatás 2007*, 83–99.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég, Budapest.

Gósy Mária–Gyarmathy Dorottya
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

*Gósy, Mária and Gyarmathy, Dorottya***On how language use changes over time**

Most characteristics of language use are continually changing as time goes by. Studies describing linguistic change have so far largely ignored the area of speech planning processes and their observable consequences in spontaneous speech. In the present paper, disfluency phenomena were analysed in two corpora recorded half a century apart. The Hegedűs Archive, a body of spontaneous speech recordings from the forties and fifties of the last century was compared with a similar material recorded with present-day speakers, carefully matched in gender, age, and speaking time. Our analyses have demonstrated that the two materials exhibit specific differences in terms of the processes of spontaneous speech planning and implementation.

Present-day speakers' spontaneous speech is significantly more interspersed with disfluency phenomena (a total of 1754 occurrences in our data) than that recorded fifty years ago (568). Statistical analyses have revealed that hesitations, repetitions and error-type phenomena occur significantly more frequently with present-day speakers. In the earlier speakers' speech planning processes, the operation of lexical processes ran into more difficulty, whereas present-day speakers had more problems with finding the appropriate grammatical and phonological structure as well as with the monitoring of their transformations of thought into linguistic material. Underlying the differences observed in the occurrence of the various disfluency phenomena, an increasing amount of information that speakers now have to handle and their altered communicative needs can also be detected.